

„Nekonečné literární boje ohrožující společenskou jednotu“

Židé, literární veřejnost a cenzura
Michael Wögerbauer

Náboženská a kulturní jinakost židovského obyvatelstva představovala jev, který spoluutvářel každodennost života v českých zemích. Zvláště to platilo pro území dnešní Prahy a jejího okolí, kde Židé ve druhé polovině 18. století tvořili osminu obyvatelstva.¹ Židovská komunita se v této době nacházela v procesu zásadních proměn a modernizace, označovaném jako *haskala*.² Jednalo se o společenský pohyb paralelní s osvícenstvím, kterým v té době procházelo křesťanské obyvatelstvo. Spolu s proměnami společensko-politického a ekonomického rázu přispívaly tyto procesy k rozšíření náboženské tolerance, jež se týkala jak několika dosud zakázaných nekatolických křesťanských konfesí, tak Židů, kterým byla přiznána větší občanská rovnoprávnost. I poté, co v obou komunitách, křesťanské i židovské, přestalo být centrem každodennosti náboženství, soustředěné na výklad kanonických textů, zůstalo čtení textů, byť nyní nenáboženského charakteru, jednou z nejdůležitějších kulturních praktik. Vznikala nadregionální literární veřejnost, v jejímž rámci probíhala diskuse o věcech veřejných, ke kterým patřily antijudaismus či otázky tolerance vůči Židům.

Na základě dvou pražských případů – brožury *Ueber die Unnütz- und Schädlichkeit der Juden* (O užitečnosti a škodlivosti Židů, 1782)³ a průvodce Prahou publicisty Sebastiana Willibalda Schießlera z roku 1812⁴ – si tato studie klade za cíl analyzovat diskurz o Židech a jejich občanském statusu; závěry naší analýzy ukáží, že cenzura v době josefinského osvícenství a za františkovské restaurace působila jako nástroj regulace veřejných diskusí, jež usměrňovala v zájmu stabilizace společnosti a udržování veřejného pořádku. Nejprve představíme několik aspektů protireformačního diskurzu o Židech a jeho proměny v počátcích osvícenství. Zde se setkáme s motivy, které se opakují i v úvahách cenzorů pověřených posouzením obou analyzovaných knih.

Židé jako předmět protireformačního a raně osvícenského diskurzu

Židé a židovství představovali veřejné téma již dávno před nástupem osvícenství; především v období protireformace existoval vedle diskurzu proti nekatolickým křesťanům

1) Jiří Kuděla: „Prager jüdische Eliten von 1780 bis in die 1. Hälfte des 19. Jahrhunderts“, *Judaica Bohemiae* 28, 1992, č. 1/2, s. 22–34, zde s. 22–23. V českých zemích žilo stabilně 75 000 až 100 000 Židů, celkový počet obyvatel k roku 1781 čítal zhruba čtyři miliony, k roku 1817 již pět milionů – viz Ruth Kestenbergl-Gladstein: *Neuere Geschichte der Juden in den böhmischen Ländern*, Tübingen, Mohr 1969, s. 1.

2) Viz tematické dvojčíslo časopisu *Jewish Culture and History* 13, 2012, č. 2/3, s názvem *Haskalah, Aufklärung, Osvícenství. Jewish Enlightenment in the Czech Lands in a European Perspective*.

3) [Ignaz Klingler]: *Ueber die Unnütz- und Schädlichkeit der Juden im Königreiche Böhme und Mähren*, Prag, b. n. 1782.

4) Sebastian Willibald Schießler: *Prag und seine Umgebungen. Ein Taschenbuch für Fremde und Einheimische*, sv. 1–2, Prag, Enders 1812–1813.

(„kacířům“) také diskurz protižidovský. Oba tyto katolické diskurzy proti jinověrcům měly patrně i posilovat identifikaci s vlastní konfesí, kterou elity habsburské monarchie povýšily na základní integrující prvek dědičných zemí. Jedná se tedy o konstrukci vlastní náboženské identity pomocí zdůraznění jinakosti; aktuálnost tohoto problému ožila zejména v reakci na vlny imigrace cizích, ortodoxních Židů z polského království, které následovaly po rozdělení Polska v roce 1772 a připojení části jeho území k habsburské monarchii.

Barokní protižidovský diskurz se rozvíjel a šířil ve formě letáků, balad a písní. Jeho častými tématy byla neštěstí údajně zaviněná Židy, pověstné zločiny spáchané na katolických dětech a rodinách – typickým příkladem byla rituální vražda –, dále téma židovské konverze nebo vyhnání Židů z křesťanských oblastí. Od středověku se také tradoval topos o znesvěcení hostie Židy, se kterým se setkáváme například v jarmarečních písních typu *Velmi strašlivého příběhu aneb písně o jedné bohaprázdné ženě*.⁵ Podobně jako jiná produkce určená lidovým vrstvám byly i protižidovsky zaměřené tisky nezřídka ilustrovány, aby byl jejich obsah srozumitelný i negramotné většině obyvatelstva; čtenáře a posluchače měly nalákat také popisné názvy. Zejména protižidovské písně občas vyprovokovaly většinové obyvatelstvo k násilným činům: například 28. května 1671 vedlo ve Strakonících k protižidovským výtržnostem zpívání *Písně nové o zdávna vinšovaném a již v skutku vykonaném vypovědění bezbožného a nevěrného národu židovského z slavné císařské a královské residencí města Vídně, kteréž se stalo léta pominulého 1670*.⁶ Účinky těchto tisků se tedy mohly projevat i ve veřejném pořádku. Právě v okamžicích, kdy hrozily mezietnické výtržnosti nebo k nim skutečně došlo, proti těmto typům textů zasahovala vrchnost.

Téma židovství sehrálo specifickou roli v kontextu nastupujícího osvícenství, kdy se postupně ustavovala literární veřejnost. Předpokladem vznikajícího fóra bylo již to, že jeho účastníci zpravidla nebyli spjatí s lidovým ani s náboženským prostředím. Míra tolerance k jinakosti sloužila mimo jiné jako měřítko humanity (*humanitas*) a kultivovanosti vlastního společenstva. Na počátku sedmdesátých let 18. století vznikly v Čechách tzv. moralistní týdeníky, které představovaly nejranější typ moderních periodik, v nichž se – namísto hagiografických „historií“ – vedla diskuse o mravech, tj. o tom, jak mají společnost a jednotlivci správně fungovat.⁷ Doposud převažující protižidovské stereotypy se v novém typu periodik objevovaly zřídka, a to i v případě témat, u nichž bychom je v protireformaci takřka s jistotou našli, například ve velikonočním textu *O utrpení Krista*.⁸ O židovství se naopak poměrně často mluvilo v rámci osvícenského diskurzu proti pověřivosti. Například autor textu *Vom Aberglauben (O pověrách)* v moralistním týdeníku *Die Unsichtbare* zmiňuje kabalou, ale vykládá ji pouze z historického hlediska: „Odedávna byla

5) Viz Lenka Veselá-Prudková: *Židé a česká společnost v zrcadle literatury. Od středověku k počátkům emancipace*, Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2003, s. 117; srov. též Jiří Kuděla: „Zeitgenössische Reaktionen auf die josephinische Toleranz der Juden in Böhmen und Mähren. Prager und Wiener Diskussion über die Toleranz der Juden zwischen 1781 und 1782“, *Judaica Bohemiae* 32, 1996, s. 115–144, zde s. 117.

6) Jaroslav Prokeš: „Der Antisemitismus der Behörden und das Prager Ghetto in nachweißbergischer Zeit“, *Jahrbuch der Gesellschaft für Geschichte der Juden in der Čechoslovakischen Republik* 1, 1929, s. 41–262, zde s. 83–84.

7) Texty z moralistních týdeníků nejsou uvedeny v bibliografickém soupisu, ve kterém zaznamenal židovskou tematiku v Praze Otto Muneles: *Bibliografický přehled židovské Prahy*, Praha, Státní židovské museum 1952, ale dobře zapadají do schématu, které Muneles uvádí.

8) „Ueber das Leiden Christi“, *Die Unsichtbare. Eine sittliche Wochenschrift* 1, 1770–1771, č. 5, s. 41–46.

kabala záležitostí pouze pro hlubokomyslné hlavy: dnes se stala dětskou hračkou. Nyní mi ještě připadá povážlivé, že čím starší tato věda je, tím je nevědomější a podvodnější.⁹ Židovská mystika je kritizována v souvislosti s pověrami, které jsou jedním z hlavních terčů osvícenství, aniž by však zde byl přítomen specificky protižidovský osten. Židovské obyvatelstvo se v duchu paternalistických opatření usilujících o osvětlení obyvatelstva také stalo explicitním objektem dekretu proti pověrečným knihám:

Aby Židovstvo, které tíhne k zahrnutí ďábla a podobným věcem, alespoň nebylo novými spisy podpořeno ve svých omylech a aby tím nebylo brzděno nebo zcela znemožněno jeho vzdělání a osvětlení, má být v budoucnu tisk veškerých spisů, ve kterých se takové nesmysly nacházejí, odepřen predikátem typum non meretur, a to bez ohledu na to, jestli jsou tištěny v zemském či židovském jazyce [jidiš, MW] nebo v hebrejštině.¹⁰

Ani asociace židovství s pověřivostí nebyla nijak ustálena. Například dobový publicistický text *Über die Vorurtheile (O předsudcích)* žádná specificky židovská témata neobsahuje.¹¹ Setkáváme se i s případy, kdy Židé vystupují jako čistě literární téma, jež nemá vazby k realitě Židů žijících v českých zemích. Příkladem může být báseň *Der verurtheilte Amor (Odsouzený amor)* otištěná roku 1774 v pražském časopise *Wöchentlich etwas*, v níž jsou židovští velikáni znázorněni mezi jinými hrdiny předkřesťanského věku, jejichž rozhodování ovlivňoval bůžek lásky.¹²

V raných moralistních týdenících, v nichž vycházela zejména zábavná literatura, se tedy podle našich drobných sond neobjevuje „židovská otázka“ ve smyslu diskurzu o nábožensky nebo etnicky pojaté menšině. Když už jsou Židé zmíněni, děje se tak většinou v rámci vypořádání se s minulostí, typicky se středověkem, který je chápán jako protiklad osvícenosti.

V odborných textech, například v historiografických pracích, se pohled na Židy a respektování židovských dějin zřejmě integrovaly do vlasteneckého konceptu historiografie. V prvním svazku spisu *Abbildungen böhmischer und mährischer Gelehrten und Künstler (Portréty českých a moravských vědců a umělců)*, který vznikl v zednářském kruhu kolem Ignáce von Borna a byl vydán Wolfgangem Gerlem, tak byly roku 1773 uvedeny medailony dvou „slavných židovských písařů“, učence a rabína Jonathana Eybeschütze a zemského rabína Davida Oppenheimera, a to s následujícím zdůvodněním:

V republice učenců musí existovat ještě daleko větší tolerance než v ostatní společnosti. Prohřešovali bychom se proti této jednohlasné smlouvě pravých učenců a proti myšlení

9) „Vom Aberglauben“, *Die Unsichtbare. Eine sittliche Wochenschrift* 1, 1770–1771, č. 27, s. 218–225, zde s. 223.

10) „Damit die Judenschaft, welche alle albernen Teufelsbannereien, und ähnliche Dinge auffaßt, wenigstens nicht durch neue Schriften in ihren Irrthümern genähret, und dadurch ihre Bildung und Aufklärung entweder verzögert, oder ganz unmöglich werde, so ist künftig allen Büchern, worin man dergleichen Ungereintheiten vorkommen, sie möchten in der Landessprache, oder der jüdischen, oder hebräischen geschrieben seyn, der Druck mit Typum non meretur zu versagen.“ Národní archiv (NA), České gubernium – Publicum (ČG–P), 1784–1785, kt. 996, sign. G VIII/74.

11) „Über die Vorurtheile“, *Die Unsichtbare. Eine sittliche Wochenschrift* 2, 1771–1772, č. 36, s. 261–268, zde s. 261.

12) „Der verurtheilte Amor“, *Wöchentlich Etwas* 1, 1774, č. 6, s. 87–100.

našeho filozofického století, kdybychom chtěli z našeho seznamu vynechat několik vznešených domácích učenců jen proto, že patří k náboženské obci, která se sice výrazně odlišuje od té naší, jež však naproti tomu ve svém klíně odnepaměti živila velké génie a osvícené hlavy a k níž se ještě dnes hlásí Mendelssohn, Herz, Hirschel a jiní, jejichž hlubokomyslnost, učenost a vkus jsou nyní v Německu obdivovány. Daly by se vyzdvihnout ještě stovky jiných, neméně obdivuhodně cenných géníů, kdyby nebyli zatlačováni a umlčováni výchovou, předsudky, nedostatkem správného poučení a dalšími podobnými překážkami.¹³

V souvislosti se „slavným židovským učencem“ Oppenheimerem autor útočil také na pražskou předtereziánskou cenzuru jako na škůdce rozvoje vzdělanosti a domácí kultury: „Kvůli přísnosti pražské knižní cenzury musel svou vybranou sbírku knih, kterou shromáždil s velikou námahou a za vynaložení velikých nákladů, umístit v Hannoveru. Po jeho smrti byla oceněna na 40 000 tolarů.“¹⁴

Je zřejmé, že se tento osvícenský diskurz o Židech, který se adresně obracel ke vzdělaným obyvatelům českých zemí, explicitně snažil překonat náboženské paradigma protireformace a integrovat Židy do diskurzu osvícenského patriotismu. V tomto smyslu se proslulost židovské vědy využívala jako symbolický kapitál pro kulturní reprezentaci soudobých Čech. Také mnohem pozdější spisy, jako *Kurz abgefaßte Geschichte der Juden in Böhmen (Stručné dějiny Židů v Čechách)* vydané Josephem Schiffnerem na začátku 19. století, dosvědčují, že tento integrující diskurz o Židech byl přetrvávajícím, dlouhodobým fenoménem.¹⁵ Zároveň však přežíval a posléze se proměňoval také protizidovský diskurz. V letech 1781 až 1783 došlo k prosazení, vyhocení a konečně i k polemickému střetu obou těchto názorových pozic.

Brožurová válka o (ne)užitosti Židů v josefinském desetiletí

Roce 1780 vyšlo v Berlíně právnícké pojednání o tom, zda lze Židům přiznat ve Svaté říši římské národa německého toleranci,¹⁶ v srpnu následujícího roku pak byl vydán známý spis pruského ministra Christiana Konrada Wilhelma von Dohma o polepšování Židů jakožto občanů.¹⁷ Toleranční diskurz o Židech vzápětí definitivně přešel z úrovně literárních

13) „Jonathan Eibenschitz“, *Abbildungen böhmischer und mährischer Gelehrten und Künstler, nebst kurzen Nachrichten von ihren Leben und Werken* 1, 1773, s. 118–120. Levin (Levi Elias) Hirschel byl slavný britský a německý vrchní rabín (*Großrabbiner*), jenž vedl se svým přítelem, filozofem Mosesem Mendelssohnem polemiku o spisu, ve kterém Naphtali Herz Wessely vyzýval Židy ke kladné reakci na toleranční patent Josefa II.

14) „David Oppenheimer“, tamtéž, s. 121–122, zde s. 121.

15) Joseph Schiffner: *Galerie der interessantesten und merkwürdigsten Personen Böhmens, nebst der Beschreibung merkwürdiger böhmischer Landesseltenheiten alter und neuer Zeiten*, sv. 5, Prag, Johann Buchler 1804, s. 287–358.

16) Ludwig von Winckelmann: *Versuch über die Frage: ob die Juden zu einer reichsschlussmäßigen Toleranz unter gewissen Bedingungen gelangen könnten?*, Regensburg, b. n. 1780.

17) Christian Konrad Wilhelm von Dohm: *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden*, Berlin – Stettin, Friedrich Nicolai 1781. K datu vzniku viz Josef Karniel: *Die Toleranzpolitik Kaiser Josefs II.*, Gerlingen, Bleicher 1985, s. 378, jenž uvádí, že první vydání Dohmova spisu vyšlo v srpnu 1781. Je-li tomu tak, lze sotva potvrdit, že by tento spis „upozornil jako první v Německu“ na situaci Židů, jak si nárokuje Christian Konrad Wilhelm von Dohm: *Denkwürdigkeiten meiner Zeit oder Beiträge zur Geschichte vom letzten Viertel des achtzehnten und vom Anfang des neunzehnten Jahrhunderts. 1778 bis 1806*, sv. 4, Lemgo – Hannover, Meyersche Hofbuchhandlung – Helwingsche Hofbuchhandlung 1819, s. 484.

diskusí i do habsburské politické praxe. Již 13. května 1781 zveřejnil Josef II. vlastnoruční list o postavení Židů, ve kterém prohlásil, že hodlá zvýšit užitečnost Židů pro stát. Pro úřední styk s nimi i veškeré dokumenty proto nařizoval zavést němčinu, zakazoval dovoz hebrejských knih ze zahraničí, přikázal zpřístupnit Židům školy včetně univerzit a umožnit jim podnikání v široké škále profesí, jež jim byly dosud nepřístupné. Sérií předpisů z let 1781–1782 získali Židé nové, v evropském měřítku velice liberální právní postavení.¹⁸ Na základě Josefova vlastnoručního listu a následného nařízení dvorské kanceláře měla například okamžitě zmizet žlutá značka, kterou dosud museli nosit na rukávech jako viditelné označení,¹⁹ nebo osobní daň (*Leibzoll*), již byli povinni platit. V září 1781 při návštěvě Moravy a Čech však císař musel úřady upomenout, aby nové opatření dodržovaly.²⁰ Přes odpor části veřejnosti se postavení Židů za Josefovy vlády zásadně změnilo, i když spolu s právy přišly i povinnosti: od roku 1788, kdy začala válka proti Osmanské říši, měli Židé jako všichni ostatní občané povinnost sloužit v císařské armádě.²¹ Jen velice pomalu a zprvu pouze pro elitu se odstraňovala povinnost bydlet v rámci ghetta, zrušena nebyla ani regulace počtu židovských rodin, který byl od roku 1726 omezen pomocí tzv. *familiantů*.²²

Nová cenzurní legislativa zároveň umožňovala vést literární diskuse o veřejných záležitostech a všech jejich aspektech, a to i o zákonech a císařských nařízeních a jejich dopadu na občanský život. Tyto diskuse, jež se týkaly i nepopulárních opatření, jako například úsporného způsobu pohřbívání v pytlích místo v rakvích, rušení „neužitečných“ klášterů či náboženské tolerance, se odehrávaly v různých médiích a žánrech: v periodikách, ve (fiktivních) cestopisech, v místopisech a zejména v brožurách. Ty dokázaly oslovit širší publikum, stály nanejvýš deset krejcarů, zatímco román běžně míval cenu kolem šedesáti krejcarů čili jednoho zlatého; většinou měly jeden až tři archy, tj. zpravidla mezi šestnácti a čtyřiceti osmi stránkami, a zpravidla byly psány velmi přístupným jazykem.²³

18) J. Kuděla: „Prager jüdische Eliten“, cit. dílo, s. 23; R. Kestenberg-Gladstein, *Neuere Geschichte der Juden in den böhmischen Ländern*, cit. dílo, s. 34–66.

19) [Wilhelm Vogel?]: *Beobachtungen in und über Prag von einem reisenden Ausländer*, sv. 1, Prag, Wolfgang Gerle 1787, s. 111. Jedná se o vlastnoruční list dvornímu kancléři von Blümegen, jenž ho rozeslal 16. 5. 1781 zemským guberniím. Proto v historiografii kolísá způsob, jak se tento pro toleranci vůči Židům základní dokument cituje. Dokument s komentářem in Naphtali Herz Wessely: *Worte des Friedens und der Wahrheit. Dokumente einer Kontroverse über Erziehung in der europäischen Spätaufklärung*, ed. Ingrid Lohmann, Münster, Waxmann 2014, s. 670–674.

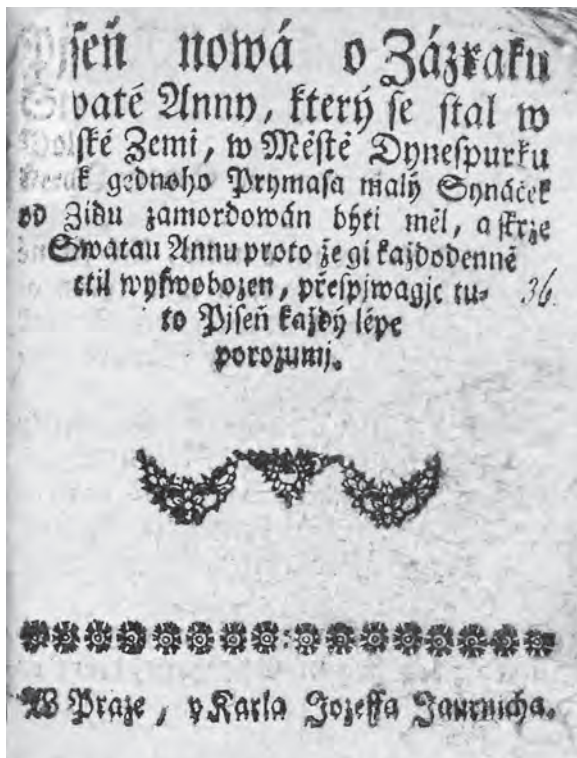
20) Ludwig Singer: „Zur Geschichte der Toleranzpatente in den Sudetenländern“, *Jahrbuch der Gesellschaft für Geschichte der Juden in der Čechoslovakischen Republik* 5, 1933, s. 231–311, zde s. 248–249.

21) K diskusi o skutečném vlivu josefínského legislativy na Židy viz netištěný referát Michaela Silbera: „The Enlightened Absolutist State and the Transformation of Jewish Society: Tradition in Crisis? State Schools, Military Conscription, and the Emergence of a Neutral Polity in the Reign of Joseph II“, prezentovaný na konferenci *Tradition and Crisis Revisited: Jewish Society and Thought on the Threshold of Modernity*. Harvard University, Cambridge, (MA), 11.–12. 10. 1988.

22) Počet židovských rodin byl omezen na 8 541 v Čechách a na 5 106 na Moravě, a to s tím, že jenom nejstarší syn každé rodiny směl založit rodinu a to až po otcově úmrtí. Na českém venkově (mimo Prahu) žilo při sčítání lidu roku 1754 zhruba 30 000 Židů, na Moravě zhruba 25 000. R. Kestenberg-Gladstein: *Neuere Geschichte der Juden in den böhmischen Ländern*, cit. dílo, s. 1–3.

23) Nejužitečnější soupisy všech vydaných brožur jsou Karl Raphael Ungar: „Bücheranzeigen. In Böhmen 1781 gedruckte Bücher“, in Joseph Dobrowsky (ed.): *Litterarisches Magazin von Böhmen und Mähren* 1, 1786, s. 35–123, zvl. s. 46–92, týkající se německojazyčných publikací; Hildegard Winkler: *Die Reformen Josephs II. im Urteil der Broschüren*, disertační práce, Universität Wien 1970; Ferdinand Wernigg: *Bibliographie*

Barokní a osvícenský protizidovský spis Barokní protizidovské tisky, především kramářské písně a letáky, obvykle zdůrazňovaly náboženská témata. Jejich adresáty byly především lidové vrstvy. Naproti tomu v levných osvícenských brožurách se diskutovalo především o občanském statusu Židů a o toleranci. Zdroj: [Ignaz Klingler]: *Ueber die Unnütz- und Schädlichkeit der Juden, im Königreiche Böhme und Mähren*, Prag, b. n. 1782, titulní list 1, Strahovská knihovna, sign. CF V 61; *Píseň nová o zázraku svatě Anny, který se stal v polské zemi, v městě Dynespurku, kterak jednoho primasa malý synáček od Židů zamordován býti měl a skrze svatou Annu, protože jí každodenně ctil, vysvobozen, přezpívajíc tuto píseň každý lépe porozumí*, Praha, Karel Josef Jaurmich, [druhá polovina 18. století], Strahovská knihovna, sign. FP VI 31/36.

Prostřednictvím navazující publicistiky se zároveň vyvíjel žánr (meta-)kritického diskurzu o jednotlivých polemických brožurách, jejich slohu a argumentaci, a to jak v latině,²⁴ tak i v němčině.²⁵

Za této situace došlo k tomu, že jedna z prvních velkých veřejných diskusí moderní doby v habsburské monarchii vzešla z Prahy a týkala se právě tolerance vůči Židům.

österreichischer Drucke während der „erweiterten Preßfreiheit“ (1781–1795), sv. 2, *Wissenschaft, Kunst, Recht und Verwaltung, Varia*, Wien, Jugend und Volk 1979.

24) Ioannes Baptista de Hartung [= Gotthard Lihnje]: *De hodierna Pragensi Viennensique litteratura ad Quintium Patricium Pragensem, nunc civem Sulmonensem, Sermones Quatuor*, Pragae Bohemorum, [František Jeřábek] 1782.

25) Hintschius [= František Faustin Procházka]: *Uiber die Broschüren unserer Zeiten. Eine Wochenschrift*, Prag, Johanna Pruschin, Wittib 1782. Procházka si stěžoval na brožury agresivně antiklerikálního rázu včetně tzv. kritik kázání i na radikálně antižidovské tisky.

Brožury týkající se tohoto tématu začaly být v Praze vydávány zároveň s liberalizací cenzury a v návaznosti na zmíněný Josefův vlastnoruční list a na Dohmův berlínský spis. Jiří Kuděla napočítal na celém území monarchie k tomuto tématu dvacet pět brožur, vydaných v letech 1780 až 1783, Peter R. Frank dohledal dokonce třicet šest spisů, z nichž deset vyšlo v samotné Praze.²⁶ První z nich, *O Židech a jejich trpění*,²⁷ sepsaný snad na zakázku vlivných židovských rodin z Čech nebo z Moravy,²⁸ vyšel v Praze s vytištěným povolením c. k. cenzury v roce 1781. Hned na titulním listě se anonymní autor, později identifikovaný jako Leopold Alois Hoffmann,²⁹ prezentoval jako zastávce osvícenství – jednoznačně o tom vypovídalo klasické motto „Jsem člověk, nic lidského mi není cizí“ (Terentius) i citáty z Gottholda Ephraima Lessinga. Ve svém tříarchovém spisu Hoffmann v osvícenském duchu argumentoval, že první povinností křesťanů je láska k bližnímu, čemuž předsudky vůči celé skupině obyvatelstva odporují. Podvádějí-li jednotlivci, je spravedlivé je potrestat bez ohledu na to, jedná-li se o Židy, nebo křesťany, a je nutné organizovat kontroly tak, aby jim byla ilegální činnost znemožněna. Diskriminace Židů například tím, že by byli vyloučeni z obchodování – což žádala část křesťanských kupců –, nebo dokonce jejich vyhnání ze země podle něj neodpovídá zásadám rovnoprávnosti lidí a humanity. Hoffmannův spis strhl lavinu pozitivních i negativních reakcí, ve kterých zaznívaly jak etnické, tak ekonomické motivy, v oslabené nebo pozměněné podobě pak i motivy protireformační.

Jeden z prvních příspěvků do začínající polemiky projednávala na svém možná vůbec posledním zasedání cenzurní komise u pražského gubernia, a to dne 5. července 1781 pod předsednictvím hraběte Věžníka (Wieschnika). V protokolu byl tento anonymní spis zapsán pod názvem *O neužitečnosti a škodlivosti Židů v království českém*;³⁰ dnes víme, že jeho autorem byl celní úředník Ignaz Klingler.³¹ Spis reagoval na již probíhající diskusi, takže členové cenzurní komise nemohli být překvapeni, že se k nim dostal další příspěvek k tématu židovského obyvatelstva Čech. Tento spis byl však poněkud jiného rázu než předchozí: kromě zpochybnění způsobilosti Židů k službě v armádě, k občanskému životu, k vědě či zemědělství a tvrzení o jejich škodlivém vlivu na obchodování se zde totiž opakovaly tradiční báchorky o tom, že Židé potřebují křesťanskou krev pro utišení krvácení po

26) Peter R. Frank: „Marginalien zur Broschürenflut in Wien und Prag – samt bibliographischen Grillen“, in Walter Veit (ed.): *Antipodische Aufklärungen. Antipodean Enlightenment. Festschrift für Leslie Bodi*, Frankfurt am Main – Bern – New York, Peter Lang 1987, s. 123–126, zde s. 124. Opírá se přitom o bibliografii F. Wernigg: *Bibliographie österreichischer Drucke* cit. dílo.

27) [Leopold Alois Hoffmann]: *Ueber die Juden und deren Duldung*, Prag, b. n. 1781.

28) Jedná se o domněnku vyslovenou Hoffmannovým protivníkem – Franz Xaver Huber: *Kann ein Schriftsteller, wie Herr Professor Hoffmann, Einfluß auf die Stimmung der deutschen Völker [...] haben?* Wien, b. n. 1792, s. 34. Historické bádání ji bere vážně, srov. Ernst Wangermann: *Die Waffen der Publizität*, Wien – München, Verlag für Geschichte und Politik – R. Oldenbourg 2004, s. 56.

29) L. A. Hoffmann zastával od devadesátých let 18. století konzervativní pozici, k jeho biografii viz Ingrid Fuchs: *Leopold Alois Hoffmann, 1760–1806. Seine Ideen u. seine Bedeutung als Konfident Kaiser Leopold II.*, disertační práce, Universität Wien 1963.

30) „1mo Ueber die Unnütz- und Schädlichkeit der Juden im Königreiche Böhmen 1781. Ein Manuscript“. NA, ČG-P, 1774–1783, kt. 729, sign. G5/1, „Verzeichnis derjenigen Werke, welche von dieser hochlöbl. Coon in ihrer Versammlung am 5ten July 1781, als bedenklich und anstössig befunden worden“.

31) Srov. L. Singer: „Zur Geschichte der Toleranzpatente in den Sudetenländern“, cit. dílo, s. 245, jenž se odvolává na Michael Holzmann, Hanns Bohatta: *Deutsches Anonymenlexikon*, sv. 4, Weimar, Gesellschaft der Bibliophilen 1903, s. 229.

obřízce, pro vznik zázračného přátelství, proti ženské menstruaci a pro obětování během bohoslužeb podle tajného zákona.³² Autor neopomenul ani tradiční protižidovský topos znesvěcení hostie, přičemž se odvolával na Bohuslava Balbína. V reakcích na Klinglerovu brožuru se proto vyskytují osvícensky laděné výtky, že autor chce „jako kdysi mniši krmit svět hloupostmi“, které už nikdo se zdravým rozumem nebere vážně³³ – podobně jako historika Balbína, jenž má podle jedné z polemik ve své kronice více smyšlenek než pravdy.³⁴

Ve srovnání s běžnou podobou cenzurních protokolů vykazuje záznam k tomuto spisu několik zvláštností: v protokolu nebyl uveden pověřený referent. Podle charakteru textu však měl spis spadat do kategorie *genus mixtum*, kterou měl tehdy na starosti historik, básník a profesor poetiky Ignác Cornova. V záznamu chybí také údaj o tom, kdo spis odevzdal cenzuře. Býval to zpravidla nakladatel, jehož v tomto případě neznáme, nebo sám autor. Komise si se spisem zjevně nevěděla rady, což je z našeho hlediska velká výhoda – nespokojila se totiž s pouhým záznamem verdiktu, nýbrž svůj verdikt podrobněji zdůvodnila v odstavci nadepsaném „Nota“:

Poté co autor přiloženého rukopisu sesbíral mnoho spisů, aby důrazně a jak se zdá většinou i pravdivě dokázal svá slova, když tvrdí, že Židé jsou nepoužitelní pro válečnou službu; nebezpeční civilnímu stavu; nadbyteční v zemědělství; nepotřební v řemeslech. Kvůli lichvě, pašeráctví, falšování zboží a jeho kažení, krácení mincí a jejich vyvážení ze země jsou Židé velice škodliví obchodu; vzhledem k počtu svých dětí, jenž vede k neúměrným výdajům a dluhům, jsou nevýhodou každému užitečnému členu státu; nebezpečnými a důmyslnými prostředky podkopávají spravedlnost, moc a blaho zemské vrchnosti. Autor uzavírá: bylo by výhodnější a zcela oprávněné vyhnat Židy z českých zemí a poslat je v době nadcházejícího vinobraní do jejich zaslíbené země; – poněvadž by brožura podobného ražení mohla být dosti silná na to, aby proti Židům rozhýbala náladu občanů, stejně již z velké části rozhořčených, i nejnižšího pövlu a aby způsobila nepokoje a shlukování lidí; autor však prosí cenzuru o propuštění díla; komise však naproti tomu váhá s povolením tisku takového povážlivého spisu, bylo rozhodnuto:

Poslat spis na nejvyšší místa a nejposlušněji vyčkat nutného poučení.³⁵

32) Výčet dle Ludwig Singer: „Zur Geschichte der Toleranzpatente in den Sudetenländern“, cit. dílo, s. 246.

33) *Unparteyische Betrachtungen über die neulichst erschienene Broschur, betitelt: die Unnütz- und Schädlichkeit der Juden im Königreiche Böhmen und Mähren*, Prag, b. n. 1782, s. 29.

34) *Gedanken über die Piece der Unnütz und Schädlichkeit der Juden im Königreiche Böheim und Mähren für Christen und Juden. Nebst einer Nacherinnerung an den Herrn Verfasser*, Prag, J. E. Diesbach 1782, cit. dle J. Kuděla: „Zeitgenössische Reaktionen“, cit. dílo, s. 139.

35) „Nachdem der Verfasser dieses in Beylage befindlichen Manuscripts vieles gesammelt, um seinen Satz mit Nachdruck und wie es scheint das meiste auch mit Wahrheit zu beweisen; und daher behauptet: daß die Juden für den Kriegsdienst unbrauchbar; dem Civili gefährlich; zum Ackerbau überflüssig; in Handwerke nichts nütze; dem Handel durch Wucher, Pascherey, Waaren-Verfälschung und Verderbung, Münzbeschneidung und Ausführung derselben außer Landes höchst schädlich; jedem nutzbaren Staatsgliede durch Verbreitung seiner Kinder zur unmässigen Fracht und Schulden sehr nachtheilich; die Gerechtigkeit, die Macht und also das Wohl des Landesfürsten durch die gefährlichsten und schicklichsten Mittel zu untergraben beflissen seyn; und endlich schließt: es wäre viel vortheilhafter, die Juden aus Böhmen zu verjagen, und sie zur bevorstehenden Weinlese in ihr gelobtes Land allergerechtest fort zu schicken; – eine Broschüre von dieser Art aber vielleicht stark genug seyn könnte, den ohnehin wider die Juden grösten theils aufgebrachten Gemüther der Bürger und auch des untern Pöbels in Bewegung zu setzen; Auflauf und Unruhen zu verursachen; der Verfasser jedoch um die Beförderung der Censur über dies sein

Z dnešního pohledu není zřejmé, proč pražská cenzurní komise zmínila pouze ony části Klinglerovy argumentace, které se vztahují k osvícenským kritériím, nikoli však ty prvky spisu, které svými fantaskními rysy navazovaly na tradiční protižidovský diskurz, jako bylo například používání krve křesťanů pro rituální účely. Sotva lze věřit, že tyto pověry, které o několik desítek let dříve v písňové podobě vyvolávaly rozruch lidových vrstev, již nemohly podle názoru cenzorů z roku 1781 narušovat společenský klid. Všeobecná nedůvěra k nejnižším sociálním vrstvám představovala totiž integrální součástí paternalistického cenzurního systému. Motiv strachu z „póvlů“ hrál roli i zde, kupodivu ale pouze v souvislosti s ekonomickými a civilizačními předsudky proti Židům.³⁶ Jak celní úředník Klingler, tak i ostatní pražští protivníci tolerance zřejmě vedli svůj boj s ohledem na ekonomické zájmy křesťanských řemeslníků, respektive cechů a obchodníků,³⁷ což nutilo i jejich odpůrce k tomu, aby argumentovali na ekonomické úrovni.³⁸ Určité prvky Klinglerova spisu nebyly cizí názoru guberniálních radů ani cenzorů, jejichž stanovisko nelze rozhodně považovat za zcela neutrální. Pražské gubernium mohlo podobné pamflety navíc využívat i ve prospěch své vlastní politiky, která musela brát ohled nejen na císařův cíl „lepšího vzdělání Židů a jejich využívání pro stát“,³⁹ nýbrž i na místní hospodářské poměry.

Zvolené řešení přeposlat spis do Vídně spolu se stanoviskem pražské komise zcela odpovídalo cenzurním pravidlům a aplikovalo se i v jiných nejasných případech: například na provokativní spis z roku 1777 o čarování a příšerách, jehož autor hned na začátku ironicky předpokládal udivení čtenářů, že „se někdo v těchto osvícených dobách odváží vydat spis s tak nenáviděným obsahem“.⁴⁰ I toto dílo bylo zasláno do Vídně s prosbou o rozhodnutí, a to s připomínkou, že jeho vydání by mohlo v lidu „zvyšovat vření“.⁴¹

Vídeňská cenzura se zabývala Klinglerovým spisem 8. října 1781. Příslušný referent označil některá místa za nepřijatelná; vzhledem k nedostupnosti rukopisu díla i podrobného rozpisu zásahu cenzury tato místa bohužel neznáme. Celkově však komise tisk povolila, ovšem s podmínkou vypuštění závadných míst; jako podpůrný argument svého rozhodnutí upozornila na velký počet spisů, které tuto tematiku aktuálně rozebíraly. Již probíhající polemika zde tedy představovala polehčující okolnost. Druhým argumentem

Werk bittet: die Coon hingegen den Druck solch einer bedenklichen Schrift schlechterdings zuzulassen anstehet; so wurde beschlossen:

Dieses Manuscript allerhöchsten Orten einzuschicken und darüber die nöthige Belehrung aller gehorsamt abzuwarten.“ NA, ČG-P, 1774-1783, kt. 729, sign. G5/1, protokol pražské cenzurní komise („Protokoll einer hochlöblichen K. K. Büchercensurs-Kommission bey ihrer Versammlung am 5ten Julii 1781“, „Verzeichnis. 1mo Ueber die Unnütz- und Schädlichkeit der Juden im Königreiche Böhmen 1781. Ein Manuscript.“).

36) Srov. J. Prokeš: „Der Antisemitismus der Behörden“, cit. dílo, s. 79.

37) J. Karniel: *Die Toleranzpolitik Kaiser Josephs II.*, cit. dílo, s. 389.

38) L. A. Hoffmann: *Über die Juden und deren Duldung*, cit. dílo, s. 15-16, 21, zmiňuje křesťanské výhrady proti postavení Židů v obchodování, židovským majitelům manufaktur a prodeji nekvalitního zboží; srov. též E. Wangermann: *Die Waffen der Publizität*, cit. dílo, s. 56, a L. Singer: „Zur Geschichte der Toleranzpatente in den Sudetenländern“, cit. dílo, s. 246.

39) Titul dobrozdání dvorské kanceláře z 3. 10. 1781, cit. dle L. Singer: „Zur Geschichte der Toleranzpatente in den Sudetenländern“, cit. dílo, s. 245.

40) *Ertappter Briefwechsel von der Zauberey, Schröpfers Künsten, Nativitätstellen, Sympathie, Gespenstern u. d. g., gesammelt von einem Juristen, Mediciner, Philosophen und Theologen und herausgegeben von Erzstein*, Leipzig, Christian Gottlob Hilscher, 1777, s. 13.

41) Cit. podle L. Singer: „Zur Geschichte der Toleranzpatente in den Sudetenländern“, cit. dílo, s. 245. Originál dokumentu nebyl nalezen.

bylo, že nevybírává útočnost Klinglerova spisu nevybočovala z právě se ustavujícího žánru publicistické polemiky. Obavy svých pražských kolegů odbyla česko-rakouská dvorská kancelář tvrzením, že „se v takových brožurách podobně ostře nebo ještě hůře kritizují také jiné stavy nebo skupiny lidí“.⁴² Při rozvažování komise se uplatnil také požadavek zakotvený v josefinských cenzurních předpisech, že knihy nemají být zapovídány kvůli jednotlivým závadným místům. Na konkrétní místa, která mohla být i z velice shovívavého hlediska osvícenských cenzurních komisí závadná, ale pražská ani vídeňská komise jmenovitě neupozorňovala. Z rozhodnutí Vídně byla pak debata o rukopisu ukončena⁴³ a jeho tisk povolen.

Brožura byla vytištěna v následujícím roce pod názvem *O neužitečnosti a škodlivosti Židů v království českém a na Moravě* (o uděleném cenzurním povolení informovala titulní strana)⁴⁴ a bez dalších problémů se dostala do distribuce.⁴⁵ Vzápětí vyvolala živou polemiku, do níž se zapojili josefinští intelektuálové: přední publicista Johann Rautenstrauch vystoupil s *Vyvracením hanopisu vydaného v Praze*,⁴⁶ zatímco známý pražský autor Augustin Zitte se připojil ke Klinglerovu názoru a vydal další brožuru namířenou proti Židům a toleranci vůči nim.⁴⁷ Kromě toho známe nejméně sedm dalších brožur, které na Klinglerův spis bezprostředně reagují.⁴⁸ Některé z nich byly také protizhidské, jako například spis *Židé tak, jací jsou a jací mají být* dosud neidentifikovaného anonymního autora.⁴⁹ Brožurou s názvem *Dejme Židům ona práva, která jím přísluší jakožto práva lidská, a Židé budou, jací být mají* se v osvícenském duchu do diskuse zapojil ve Vídni působící Švéd Joseph Friedrich von Keppler.⁵⁰ Touto rozsáhlou polemikou se historikové zabývají dodnes, a to mimo jiné v kontextu otázky, od kdy lze uvažovat o počátcích moderního antisemitismu.⁵¹

42) „[...] da auch andere Stände oder Gemeinden von Menschen bisher ebenso scharf oder noch bitterer in solchen Broschüren hergenommen werden“, cit. dle L. Singer: „Zur Geschichte der Toleranzpatente in den Sudetenländern“, cit. dílo, s. 245.

43) „Hat auf sich zu beruhen.“ NA, ČG-P, 1774–1783, kt. 733, sign. G5/72, guberniální rozhodnutí z 7. 8. 1782.

44) [Ignaz Klingler]: *Ueber die Unnütz- und Schädlichkeit der Juden*, cit. dílo.

45) NA, ČG-P, 1774–1783, kt. 733, sign. G5/72.

46) [Johann] Rautenstrauch: *Widerlegung der in Prag erschienenen Schmähchrift: Ueber die Unnütz- und Schädlichkeit der Juden im Königreiche Böhme und Mähren*, Wien, Sebastian Hartl 1782.

47) [Augustin Zitte]: *Der jüdische Partheygänger oder Antwort an den israelitisch-apostolischen Verfasser der Broschüre über die Juden und der Duldung*, Prag, J. F. Schönfeld 1781. K autorovi viz Arnošt Kraus: „Augustin Zitte“, *Sborník filologický* 5, 1915, s. 140–161.

48) L. Singer: „Zur Geschichte der Toleranzpatente in den Sudetenländern“, cit. dílo, s. 273–274.

49) *Die Juden, wie sie sind, und wie sie seyn sollen*, b. m., b. n., 1781.

50) Joseph Friedrich Keppler: *Man gebe den Juden diejenigen Freyheiten, die ihnen vermöge der Rechte der Menschheit zu kommen und sie werden seyn wie sie seyn sollen*, Wien, Joseph Gerold 1781. K této brožuře viz Lesli Bodi: *Tauwetter in Wien. Zur Prosa der österreichischen Aufklärung 1781–95*, Wien – Köln – Weimar, Böhlau 1995, s. 328–331; dále J. Karniel: *Die Toleranzpolitik Kaiser Josephs II.*, cit. dílo, s. 391–392.

51) Jacob Katz: „Frühantisemitismus in Deutschland“, in Jakob Katz, Karl Heinrich Rengstorf (eds.): *Begegnung von Deutschen und Juden in der Geistesgeschichte des 18. Jahrhunderts*, Tübingen, Niemeyer 1984, s. 79–90. K širšímu kontextu viz Jacob Katz: *From Prejudice to Destruction. Anti-Semitism, 1700–1933*, Cambridge (MA) – London, Harvard University Press 1980. K počátkům českého moderního antisemitismu viz Michal Frankl: „*Emancipace od židů*“. *Český antisemitismus na konci 19. století*, Praha – Litomyšl, Paseka 2007, s. 54–57, který rozlišuje mezi „tradičním nepřátelstvím vůči Židům“, v jehož rámci debaty v osvícenské Praze vykládá, a moderním, tj. rasovým antisemitismem, vznikajícím na pozadí krize liberalismu od šedesátých let 19. století.

Do určité míry lze celou kauzu vykládat jako příklad tradičního postoje úřadů vůči Židům. I když nelze tento jev označit za antisemitismus v moderním smyslu slova, jednalo se ve valné většině případů o vyjádření skeptických postojů vůči zrovnoprávnění Židů. Povolení Klinglerova hanopisu a celou následnou polemiku o integraci Židů do právě vznikající moderní společnosti lze také interpretovat jako důkaz toho, jak neobvyklou dynamiku získal v osmdesátých letech 18. století veřejný prostor. Uvolňování cenzury od roku 1781 vytvořilo prostor pro názorové mnohohlasí. Přes zmíněnou možnost, že pražští Židé iniciovali vznik Hoffmannova spisu a ovlivňovali debatu i jinými způsoby, zazněl v celé polemice jen jeden autentický židovský hlas; ten sice vydal pražský nakladatel Schönfeld, jeho autor Naphtali Herz Wessely však pocházel z Berlína a spis byl přeložen z hebrejštiny.⁵²

Rozhodnutí pražské cenzurní komise propustit jak Hoffmannovu brožuru plédující pro toleranci, tak i Klinglerovu ostrou protižidovskou úvahu mělo následky, které lze označit jako veřejnou brožurovou válku o toleranci k Židům. Podle dostupných pramenů však byly obavy, že by na základě této literární polemiky mohly vzniknout také protižidovské nepokoje, přehnané. Císařská nařízení, jejichž principiální správnost žádný ze zmíněných spisů radikálně nezpochybnil, získala touto nebývale širokou veřejnou debatou spíše na legitimitě. Možná však živá debata poněkud zpomalila další opatření Josefa II. ve prospěch občanského zrovnoprávnění Židů; ta se údajně setkala se značnou skepsí jak ve státní radě, tak i u většiny obyvatelstva.⁵³ Zároveň lze konstatovat, že se cenzura svým liberálnějším přístupem alespoň zčásti vyhnula potížím, plynoucím z doposud platného předpokladu, že povolení k tisku určitého spisu lze v paternalistické cenzurní soustavě interpretovat jako implicitní souhlas cenzurující instance s jeho obsahem.

Protižidovský pamflet na začátku 19. století – Schießlerův případ

Na přelomu století, zhruba dvacet let po brožurové válce, bylo osvícení místních Židů někdy označováno za takřka již dosažený cíl. Pro vydavatele Wenzela Ernsta Gautsche byli Židé roku 1801 dokonce paradigmatem osvícenství – tvrdil, že se jedná o národ, „který postoupil v pokroku mnohem dále než většina civilizovaných zemí Evropy, porovnáme-li jeho práva v minulých stoletích s právy současnými“.⁵⁴ V Gautschových očích tím nicméně nebyli osvobozeni od negativních vlastností pranýřovaných už dříve Klinglerem, jako byla „přirozená zchytralost“ a „mocný vliv i na důležité muže“ anebo nedostatek respektu pro toleranční zákony Josefa II. Gautsch to považoval za známku nevděku a přetrvávání těchto negativních vlastností připisoval vlivu náboženského tradicionalismu v rodinách, který podle něj maří účinky školy. Podobně kritizoval židovský „komercialismus“, který vede Židy ke „klamání Nežidů“ a který působí „státu velké škody“.⁵⁵ I když autor oceňoval pokrok ve znalosti německého jazyka a opuštění „některých bláhových obřadů“, z jeho hlediska přesto přetrvávalo „hrubé nebezpečné jádro“ židovství, za které pokládal vášeň

52) Naphtali Herz Wessely: *Worte der Wahrheit und des Friedens an die gesammte jüdische Nation*, Prag, J. F. Schönfeld 1782.

53) E. Wangermann: *Die Waffen der Publizität*, cit. dílo, s. 57–58.

54) Ernst Wahr [= Wenzel Ernst Gautsch]: „Ein paar Worte über Prags Juden“, *Der Prager Allegoriker* 1, 1801, č. 5–7, s. 65–68, 81–82, 97–99, zde s. 65.

55) Tamtéž, s. 66–68.

k bohatství, ať už bylo získáno poctivými, či nepoctivými prostředky.⁵⁶ Z téže osvícenské perspektivy však Gautsch naopak obviňoval i křesťanské mistry a řemeslníky z náboženského „nepřátelství nebo vrozené nenávisti“, a to kvůli jejich nechuti přijímat do učení židovské chlapce – „a proč? Protože je Žid. Fuj! Křesťané! Kam se poděla něha všech náboženských zásad? Kde zůstalo vaše křesťanství?“⁵⁷

Gautsch věřil, že pokud bude svazek mezi křesťanstvím a židovstvím těsnější než dříve, tolerance bude možná a rozdíly mezi oběma vyznáními, respektive mentalitami zmizí. Pak podle něj zaniknou přeceňované rozdíly mezi oběma náboženstvími, které dříve bohužel mnohdy vyústily v nenávist. Lidstvo tak získá plnohodnotné muže, občan činorodé, soucitné spoluobčany, stát produktivní členy; rozum a humanismus tak konečně zvítězí nad předsudky a zděděnou nenávistí.⁵⁸

Takové bylo takřka ideální pozdně osvícenské stanovisko, jehož existence nepřímo ukázala na to, že se výpady proti Židům nadále objevovaly. Příklad takových útoků představuje případ pražského německy píšícího žurnalisty Sebastiana Willibalda Schießlera, jenž ve svém kapesním průvodci pro cizince po Praze vydaném v roce 1812⁵⁹ napadl Židy tak bezprecedentním způsobem, že na něj židovští reprezentanti podali žalobu u vídeňského policejního dvorského úřadu.⁶⁰

Schießler na sedmi stranách svého průvodce předestřel dosti neutrální náčrt dějin pražského Židovstva od roku 995 včetně líčení jejich opakovaného vypovídání z města a opětovných návratů. V popisu současnosti však oproti svým předchůdcům nevyjádřil přesvědčení, že se Židé nakonec stanou „užitečnými spoluobčany“. Tvrdil naopak, že dokonce „jejich vlastní učenci sami připouští, že na světě nikdy nebyla žádná země, která by díky nim byla požeňována“.⁶¹ Z jeho hlediska existoval pouze slabý záblesk naděje ve zdar tolerance, proto ve svých úvahách přistoupil ke zdánlivému kompromisu:

Nikdo nad nimi nebude zcela lámat hůl, neboť je možné doufat v jejich **větší polidštění**. – Jak moudrá opatření k zušlechtění Židů byla však uplatněna, tak slabý či nicotný byl jejich dopad. Stali se **opatrnějšími**, ale v celku nikoli **lepšími**, zvláště ti pražští jsou pověstní; venkovští Židé jsou o něco lepší, protože žijí více patriarchálně.⁶²

Schießlerovo uznání „patriarchálního“ způsobu života podle vzoru idealizované či zcela bájně minulosti naznačuje jistý zlom v optimistickém vidění budoucnosti. Míří bezpochyby proti osvícenské modle pokroku a modernity a poukazuje s takřka rousseauovským gestem na minulou idylickou společnost, která se vyznačovala pevnou strukturou

56) Tamtéž, s. 81–82.

57) Tamtéž, s. 98.

58) Tamtéž, s. 99.

59) Sebastian Willibald Schießler: *Prag und seine Umgebungen. Ein Taschenbuch für Fremde und Einheimische*, sv. 1–2, Prag, Enders 1812–1813. Zdá se, že O. Muneles: *Bibliografický přehled židovské Prahy*, cit. dílo, neznal ani knihu, ani aféru s ní spjatou.

60) Zevrubně k Schießlerově případu Michael Wögerbauer: „Popularizing Knowledge, Censoring Opinion? The Access to Print in the Bohemian Lands (1770–1815)“, *Jewish Culture and History* 13, 2012, č. 2/3, s. 203–219.

61) S. W. Schießler: *Prag und seine Umgebungen*, cit. dílo, sv. 1, s. 104.

62) Tamtéž, sv. 1, s. 105.

a hierarchií a byla nedotčena nastupující industrializací a masovou výrobou. V jeho brožurě lze rozpoznat nejenom antiemancipační diskurz, podobný Klinglerovu případu i v pádům raných vídeňských a berlínských protitoleračních brožur, ale také romantickou antiosvícenskou reakci na josefinskou deregulaci a zejména na její ekonomické aspekty. Antiliberalismus zůstal významnou součástí protižidovského diskurzu až do vzniku moderního rasového antisemitismu na konci 19. století.⁶³ Schießlerova brožura byla ve skutečnosti namířena proti vzniku moderního velkoobchodu a preindustriální produkci:

Žid žije především z lichvy, z obchodu, to je jeho pole, jeho pluh. Nic nenávidí více než práci a má-li továrnu, pak jistě není nic než dozorce nad křesťanskými tovaryši. Křesťany drží skoro v otrockém područí. Proč nenechávají své děti učit se něčemu, co vyžaduje fyzické síly? Proč pro ně mají pracovat jiní? Zaslouží si nějaký národ jíst chléb, který neupekl? Proč se nechce podvolit užitečným nařízením?⁶⁴

Schießler uznává společenské rozdíly uvnitř židovského společenství, ale znovu prohlašuje asimilační úsilí, a to i u bohatších členů společenství, za marné: „Mohou se snažit, jak chtějí, Žida, židovskou dívku nelze nepoznat, mohou se křesťansky maskovat, jak chtějí, a i když se neprozradí hned na první pohled, přesto se odhalí, jakmile otevrou pusy.“⁶⁵

V jeho knize lze nalézt některé rétorické prvky dobře známé v pozdějším, politicky instrumentalizovaném antijudaismu druhé poloviny 19. století, například to, že viník všech myslitelných problémů je vždy stejný: „Žid.“ V Schießlerově protižidovském výpadu je už obsaženo i známé rčení o převrácení pozic, kdy „ti, kteří byli dříve utlačováni, se nyní stanou utlačovateli“.⁶⁶

Brzy poté, co se kniha objevila v knihkupectvích,⁶⁷ zaslali čtyři židovští představitelé pražskému guberniu oficiální stížnost. Jejich protest je obzvláště zajímavý tím, že v něm ústřední roli hraje pojem literární veřejnosti. Autoři stížnosti nejprve využili argumenty osvícenského diskursu o „židovské otázce“: Schießlerovy důvody jsou označeny jako „středověké“ (a tudíž neosvícenské) a jako příklad „opravdové netolerance“ a „nenávisti mezi národnostmi“ (*Nationalhaß*). Dále zdůraznili, že vydání textu je veřejný a politický čin, protože zakládá komunikaci mezi autorem a širokým publikem. Pokračovali obviněním, že „svou brožurou chtěl Schießler vyprovokovat křesťanské publikum k povstání proti místní židovské komunitě“.⁶⁸ Spolu s prohlášením, že vydání publikací Schießlerova typu může v „křesťanském publiku“, které dosud existovalo jenom jako skupina jednotlivců, vyvolat nenávist. Proto úřad varovali před politickou dynamikou literárního publika:

63) Viz též Michal Frankl: „*Emancipace od židů*“, cit. dílo, 307–308.

64) S. W. Schießler: *Prag und seine Umgebungen*, cit. dílo, sv. 1, s. 105.

65) Tamtéž, sv. 1, s. 106.

66) Tamtéž, sv. 1, s. 107.

67) Datum Schießlerovy předmluvy je květen 1812, vídeňský cenzor povolil rukopis 24. 7. 1812, takže kniha nemohla být tištěna před srpnem 1812. Datum stížnosti, 29. 9., připadá na sv. Michaela, tedy na dobu velkého podzimního (knižního) veletrhu (*MichaelisMesse*).

68) „[...] daß es das Ansehen hat, als wolte er mit diesem Pamflet das christliche Publicum gegen die hiesige Judengemeinde zu einem Aufstande reitzen“, NA, Presidium českého gubernia (PG), 1811–1815, kt. 849, sign. 16/100, č. 7271 ex 1812, žádost představených pražské židovské obce (Michael Jurist, Joachim Pisling, Wolf Wiener a Juda Jeittles) pražskému guberniu z 29. 9. 1812.

židovští učenci prý již píšou obrany židovské komunity. Kdyby nyní odpověděli další nepřátelé Židů, mohla by se kauza dále rozvinout, což by vyvolalo větší zvědavost čtenářů, zvýšilo komerční úspěch publikace a Schießler by se dokonce mohl stát slavným. Tím by podle stěžovatelů vznikl „nekonečný literární boj, který nebude mít za následek nic jiného, než podněcovat na obou stranách vášně, což se zvrhne v činnosti, které mohou narušovat veřejný pokoj a ohrožovat společenskou jednotu“.⁶⁹

Stručně řečeno, stížnost židovských představitelů upozorňovala na ty negativní důsledky Schießlerovy knihy, ze kterých měli představitelé státu strach a kterými odůvodňovali nutnost cenzury. Jak je však možné, že kniha vůbec dostala povolení k tisku? Knižní revizní úřad v Praze se odmítl stížností vůbec zabývat, neboť Schießlerův průvodce byl cenzurován dne 24. 7. 1812 ve Vídni. A tak byla záležitost předána na tamější policejní dvorský úřad.

Celá záležitost souvisela s programovým pomíjením národnostních a menšinových otázek ze strany rakouského státu. Nový trestní zákoník z roku 1811 neobsahoval paragraf týkající se pobuřování lidu, tehdejší rakouské zákony chránily pouze společenskou hierarchii nebo jednotlivé osoby, ale nenávisť proti skupinám pomíjely, protože by jejich tematizace implikovala veřejnou diskusi o kolektivních identitách a odlišnostech. O stoupající aktuálnosti těchto otázek svědčí různé publikace z prvních desetiletí 19. století, příkladem mohou být dvě stati Josefa Jungmanna o vztahu Čechů a Němců uveřejněné v časopise *Hlasatel český*⁷⁰ a také kázání teologa, filozofa a matematika Bernarda Bolzana *O poměru obou národních kmenů v Čechách*.⁷¹ Vzhledem k tomu, že cenzura povolovala publikace o mezietnickém pnutí, je s podivem, že nový zákoník tento typ konfliktu neřešil. Snad to lze vysvětlit dobovým politickým ideálem, podle kterého měl být panovník a jeho rod chápán jako střed moci a lojalit, neutrální a stejnou měrou vzdálený od všech svých poddaných. Tento ideál však v této době již přestával fungovat.

Reakce viceprezidenta policejního dvorského úřadu, svobodného pána Franze Hagera von Allentsteig na stížnost židovských představitelů ukazuje, že úřady si byly dobře vědomy všeobecných předsudků vůči židovské menšině:

Žaloby a stížnosti na Židy, které se vyskytují v Schießlerově díle *Prag und seine Umgebungen*, nejsou sice jiné než ty, které je možné zaslechnout u nás a ve všech zemích, kde jsou Židé, navzdory tomu zdejší [vídeňský, MW] cenzor pochybil, když toto místo ponechal, pročež jsem mu udělil důtku.⁷²

69) „[...] einige jüdische Gelehrte aus gerechter Erbitterung die Feder ergriffen, um diese unter alle Kritik stehende Schmähschrift zu wiederlegen, und dem Drucker zu übergeben; und wahrscheinlich andere Judenfeinde eben von Nationalhaß beseelt, wieder eine Schießleriejade dagegen vielleicht mit noch mehr Bitterkeit und Erdichtung liefern, somit ein unaufhörlicher litterairischer Kampf entstehen, welcher weiter zu nichts nützen wird, als die beiderseitige Gemüther zu erhitzen, welches zuletzt in Thätigkeiten ausarten, die öffentliche Sicherheit stöhren, und die gesellschaftliche Eintracht vermindern könne“. Tamtéž.

70) Josef Jungmann: „O jazyku českém, Rozmlouvání první. Daniel Adam z Veleslavína, Čech a Němec“, *Hlasatel český* 1, 1806, s. 43–48; týž: „O jazyku českém. Rozmlouvání druhé. Slavomil a Protiva“, tamtéž, s. 321–354. K debatám kolem Jungmannova raného lingvocentrického pojetí národa srov. také Jaromír Loužil: „Bohemia Aloise Uhla a antiohemia Josefa Jungmanna“, *Literární archiv* 8–9, 1974, s. 53–77.

71) Bernard Bolzano: „O poměru obou národních kmenů v Čechách“, in: týž: *Exhorty*, ed. a přel. Jaromír Loužil, Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2006, s. 213–223.

72) „Die Klagen und Beschwerden, welche in Schießlers Werk, *Prag und seine Umgebungen*, über die Juden

Tím Hager potvrdil, že Schießlerův postoj vůči Židům byl víceméně *opinio communis*; možná se shodoval i s jeho vlastním míněním. Nicméně odmítl prezentovat soukromé názory na tuto otázku a splnil svou oficiální povinnost potlačit rozvratné politické snahy. Schießlerův případ měl nakonec dva důsledky: praxe cenzurování rukopisů měla být pozměněna, vídeňským úřadům bylo nařízeno, aby „již nepřijímaly rukopisy, které mohou být nejlépe posouzeny pražskou cenzurou, nýbrž je vracely do Prahy, abychom se v budoucnu vyhnuli podobným přehmatům“.⁷³ Dále viceprezident policejního dvorského úřadu nařídil přesně to, o co šlo reprezentantům židovské komunity: potlačit již zárodku veškerou brožurovou válku (*Federkrieg*) o tomto tématu. Pražský cenzurní úřad ihned poté obdržel instrukci zamezit všem projevům na toto téma.

Meze veřejného mínění a jeho kontroly

Při kontrole veřejného prostoru se habsburští cenzoři ponejvíce obávali, že by si čtenáři, publikum, lid či „póvl“ mohli osvojit „špatné myšlenky“, nebo dokonce být mediálním sdělením motivováni k výtržnostem. V úvodu jsme zmínili několik barokních písní o Židech – pokud souzněly s napjatou společenskou atmosférou, mohly skutečně roznítit vášně lidu od masového zpěvu přes drobné násilnosti až k pogromům. Protitoleranční brožura Ignaze Klinglera z roku 1782 zjevně používala topoi barokní tradice, které však rámovaly klíčové koncepty osvícenského diskurzu, především užitečnost a zlepšení společnosti. Klinglerova brožura se díky užití osvícenského slovníku nejevila jako pouhý hanopis. Proto ho cenzurní komise v Praze okamžitě nezavrhl a vídeňská komise ho po dílčích škrtech povolila.

Důležitou okolností, která ovlivňovala cenzurní rozhodování na počátku osmdesátých let, byl vznik nové diskusní kultury: nově nemělo být zakázáno nic, co přímo neuráželo konkrétní osobu, dobré mravy nebo co nezpochybňovalo křesťanskou víru jako takovou. Dva aspekty tohoto nového přístupu k literární veřejnosti mohly ovlivnit povolení Klinglerova spisu: čím více se připouštěla volná debata a rozdílná stanoviska, tím slabší musela být také spoluodpovědnost státu za obsah povolených spisů, která je pro paternalistickou cenzuru typická. Těžiště posuzování se posunulo od kritéria, zda je spis obsahově správný, do oblasti představy o fungování literární veřejnosti, totiž zda je správné a užitečné o dané věci veřejně debatovat. V tomto smyslu vydání Klinglerovy publikace potvrzuje tezi o liberalizaci cenzury v josefinském desetiletí. Významnou roli sehrál i fakt, že se nejednalo o jedinou probíhající polemiku – Klinglerovo útočné gesto se obhajovalo tím, že podobný hrubý tón je znám i z tvrdých polemik o dalších tématech, jako například o mniších a o rušení klášterů, jichž se v osmdesátých letech objevila celá řada. Během

daselbst vorkommen, sind zwar keine andere, als jene, welche bey uns, und in allen Ländern, wo Juden sind, gehört werden; allein dem ungeachtet hat der hiesige Censor sehr gefehlt, diese Stelle stehen zu lassen, ich habe ihm deshalb einen Verweis gegeben.“ NA, PG, 1811-1815, kt. 849, sign. 16/100, odpověď policejního viceprezidenta Hagera z 26. 11. 1812.

73) „[...] daß das hiesige Bücher-Revisions-Amt Manuscripte, welche nur durch die Prager Censur am besten beurtheilt werden können, nicht mehr annehmen, sondern sie nach Prag zurückweise, werden ähnliche Fehlgriffe in Zukunft verhütet werden.“ Všeobecně bylo však posílání rukopisů do Vídně ovšem praktikováno i v následujících desetiletích, srov. případovou studii Petra Píši: „Aby bez závady prošlo“. Strategie Václava Hanky při styku s předbřeznovou cenzurou“, s. 305-316.

krátké doby tak vznikl živý a takřka nepřehledný prostor pro diskuse, jejichž intenzitu a radikalitu si o několik let dříve mnozí současníci nedovedli ani představit.

Schießlerův a Klinglerův případ vykazují jisté podobnosti, ovšem celkový kontext se značně proměnil. Na počátku 19. století již Židé nebyli pouze pasivním objektem verbálních útoků, ale mohli aktivně vystupovat na svou obranu. Zároveň již dávno pominula experimentální fáze vytváření literární veřejnosti z počátku osmdesátých let a nejpozději od konce století byly veřejné diskuse buď tlumeny, nebo přísně kontrolovány a izolovány do médií určených elitnímu publiku; k tomu je třeba rovněž připočíst rostoucí aktuálnost národnostních sporů. Veřejného mínění a jeho vlivu na „ulici“ se obával jak vídeňský dvůr, tak pražská židovská komunita. Pokud by Sebastian Willibald Schießler svými radikálními protižidovskými výpady vyprovokoval válku slov a podnítil tak „nenávisť mezi národnostmi“, pak by bylo ohroženo mírumilovné soužití různých národních a náboženských skupin v Praze či v českých zemích, které by mohlo přerůst i do jiných míst monarchie. Pro cenzuru se zjevně jednalo o hraniční případ. Nevíme, zda cenzor toleroval autorovy výpady proti pražské židovské menšině z toho důvodu, že se nacházely na neexponovaném místě uprostřed průvodce, nebo proto, že se příliš neodchylovaly od názorů běžných občanů. S rozhodnutím udělit cenzorovi důtku však viceprezident policejního dvorského úřadu Hager uznal, že publikování takovýchto invektiv a veřejná polemika o nich byly nevhodné.

Je příznačné, že se u obou protižidovských výpadů brala v úvahu potenciální reakce nejnižších lidových vrstev. Proto byly cenzura a dílčí potlačení veřejné sféry současníky vnímány jako naprosto nutná policejní opatření, a nikoli jako zásadně negativní jevy, jak je popisují liberální historiografové. Veřejná sféra, spoluutvářená rychlým vzestupem psaní, tisku a četby textů jako prostředku popularizace osvícenského vědění, jistě znamenala záruku a motor intelektuálního, ekonomického a politického vývoje ve smyslu osvícenství. Na rozdíl od let takřka necenzurovaných „brožurových válek“ se však na začátku 19. století, v době útlumu osvícenského optimismu, napoleonských válek a hospodářské krize kladl větší důraz na společenský klid.